

Research Article

२०२० मधील खेड्यांचा बहुआयामी विकास

पवार सुप्रिया संग्राम

रयत शिक्षण संस्थेचे

भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, औंध, पुणे

सारांश :

भारतीय समाजव्यवस्थेचा, तेथील सर्व लोकांचा इतिहास पहावयाचा म्हटले तरी भारत हा शेतीप्रधान देश आहे, या दृष्टिकोनातूनच तो अभ्यासने गरजेचे आहे. कारण यातूनच ग्राम व ग्रामिण या संकल्पना पहावयास मिळतात.

सद्य स्थितीत भारत हा अनेक खेड्यांचा मिळून बनलेला आहे. याचाच अर्थ सर्व प्रथम खेडे हा संपूर्ण भारतीय मानव जातीचा उगम ठरतो आहे. मानव जेव्हा भटक्या अवस्थेत वावरत होता तेव्हा कदाचित त्याला समूह करून राहण्याची गरज भासली असावी. नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी समुहाने राहण्यात त्याने पसंत केले कारण अन्नसाखळीतील इतर प्राण्यांप्रमाणे समुहाचे अनेक फायदे त्यास लक्षात आले असावेत व त्याच्या या वृत्तीतून त्याने ग्राम ही संकल्पना उदयास आणली असावी. २०२० या वर्षीच्या भारतीय खेड्याचा विचार करता हा सर्व भारतातील मुलभूत व प्राथमिक बाबींचा विचार होईल. यासाठी खेडे किंवा ग्राम या संस्थेची पार्श्वभूमी पहाणे गरजेचे आहे.

प्रस्तावना :

भारतीय ग्राम संकल्पनेचा इतिहास इ. स. पूर्व २५००० वर्षाआधी म्हणजेच हडप्पा, संस्कृतीच्या आधी अस्तित्वात असल्याचे उल्लेख मिळतात. कारण या संस्कृतीच्या बाजूने अशाच प्रकारची संकल्पना अस्तित्वात होती याचे पुरावे आज उपलब्ध झाले आहेत. या आधी धातू युगात मानव समूह करून राहतानाच दिसतो आहे. त्याच्या या समाजशील स्वभावामुळे या संकल्पनेचा उदय झालेला आहे.

यानंतर ऋग्वेद काळाचा विचार करता आर्यांची संस्कृती ही ग्रामीण संस्कृती होती. याठिकाणी शेतकरी व त्यांच्या संबंधित अनेक वस्तू मिळाल्या आहेत. शेतीबरोबरच पशुपालन, व्यापार चालत असल्याचे पुरावे उपलब्ध आहेत. प्राचीन भारतातील ग्राम ही प्रशासन व्यवस्था होऊन सभा व समिती याद्वारे गावचे प्रशासन चालत असल्याचे दिसते. याचाच अर्थ थोड्या फार प्रमाणात बदल होऊन ग्राम ही संस्था अत्यंत स्वयंपूर्ण रितीने तिच्या प्रणालीत कटिबद्ध असल्याचे दिसते.

मध्ययुगीन काळात ग्राम या संस्थेला आणखी विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. मानवाच्या मूलभूत गरजा लक्षात घेऊन त्याच ठिकाणी चलन व वापरता वस्तुविनिमय पद्धतीद्वारे ही व्यवस्था स्वयंपूर्ण बनली होती. अर्थात अनेक बाहय घटक या संस्थेवर परिणाम करत होते हे नक्की. उदा. राजांच्या राजवटी, रितीरिवाज, कर आकारणी, नैसर्गिक आपत्ती, धार्मिक घडामोडी, सरंजामशाही इ. परंतु तरीही समुहाने राहण्याच्या वृत्तीने या सर्व अडचणींवर मात झालेली दिसून येते.

आधुनिक काळातील स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटीशांनी ग्राम या प्रशासनात ढवळाढवळ केली. ग्राम हे प्रशासन अत्यंत एकसंघ राहिल यामुळे हिंदुस्थानचा समाज एक संघ राहिल या भितीने ब्रिटीशांनी या संस्थांचे अधिकार कमी केले. यामुळे ग्रामपंचायतीच्या - हासाचा काळ सुरू होतो की काय असे वाटले कारण ब्रिटीशांनी १८६९ च्या कायदानुसार ग्रामपंचायतीचे अधिकार कमी करून जिल्हा हा प्रशासनाचा घटक तयार केला व त्यावर सरकारी नियुक्त अधिका-यांची नेमणूक केली अर्थात यामागे स्थानिक संस्थांच्या विकासाचा हेतु नव्हता. यानंतर पुढे १८८२ मध्ये लॉर्ड रिपनच्या काळात स्थानिक स्वराज्य संस्थेस अधिक महत्त्व आले. स्वातंत्र्यानंतर मात्र सरकारने स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा महत्त्वाचा घटक म्हणून ग्रामपंचायतींना मान्यता दिली व काही समित्यांची नेमणूक केली. साधारणपणे २ ऑक्टोबर १९५९ पासून पंचायत राज असे नामकरण होऊन ही संकल्पना प्रत्यक्षात आणली गेली आणि भारतातील खेडे किंवा ग्रामचा विकास सुरू झाला.

ग्राम किंवा खेडे यांची वाढती जबाबदारी -

सध्याच्या ग्रामांचा विचार करता ग्रामपंचायतीस अनेक सरकारी अनुदाने व योजना उपलब्ध आहेत. त्यांच्या कामाचे स्वरूप अत्यंत व्यापक व सोपे सुरळीत झाले आहे. जमीन महसुल अनुदान, समानीकरण तसेच अनेक कामे देखील यात सामावली आहेत. यामध्ये कृषी, पशुसंवर्धन, समाजकल्याण, शिक्षण, आरोग्य, रस्तेबांधणी, ग्रामोद्योग आणि सहकार, प्रशासन वृक्षलागवड, वृक्षसंवर्धन, हागणदारीमुक्त, पर्यावरण संवर्धन स्वच्छता, अपारंपारीक उर्जा, घान कचरा व्यवस्थापन, सांडपाणी व्यवस्था, घरकुल, रोजगार हमी, तंटामुक्त गाव, मृतांची विल्हेवाट, अशा प्रकारच्या सर्वच क्षेत्रातील महत्वपूर्ण जबाबदारी आज गावावर येऊन पडली आहे आणि शासनही स्थानिक बाबतीत स्थानिक पातळीवरच अनेक बाबी सोडवण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

सरकारच्या योजना -

सध्याच्या ग्रामपंचायतीचा परिणामी गावचा म्हणजेच गावातील सर्वसामान्य व्यक्तित्वाचा मुलभूत गरजा व आवश्यक गरजा पूर्ण होण्याच्या दृष्टिने भारत शासनाने अनेक उपक्रम हाती घेतलेले दिसतात. यामध्ये केंद्रशासनाने खालील ग्रामविकासाच्या योजना स्विकारल्या आहेत.

१. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना
२. सुवर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना
३. प्रधान मंत्री ग्राम सडक योजना
४. बायोमिक्स
५. पंचायत महिला शक्ती अभियान
६. महालक्ष्मी सरस
७. राष्ट्रीय जीवननोत्री अभियान
८. इंदिरा आवास योजना
९. पंचायती राज बळकटीकरण व उत्तरदायित्व प्रोत्साहन योजना
१०. मागास क्षेत्र अनुदान निधी
११. राष्ट्रीय ग्राम स्वराज्य योजना

ब. तर महाराष्ट्र राज्य सरकारने खालील योजना राबवित आहेत.

१. तीर्थक्षेत्र विकास योजना
२. जनसुविधा विकास योजना
३. मोठ्या गावांसाठी मुलभूत सुविधा योजना
४. पर्यावरण संतुलीत समृद्ध ग्राम योजना
५. यशवंत ग्राम समृद्धी योजना
६. यशवंत पंचायत राज अभियान
७. संग्राम (संगणीकृत ग्रामीण महाराष्ट्र)
८. रमाई आवास योजना
९. बचत गटाच्या वस्तूच्या विक्रीसाठी केंद्रे
१०. आदर्श गाव योजना

वरील प्रमाणे केंद्र शासनाने व राज्य शासनाने अनेक योजना राबवून, अनुदाने देऊन गावाच्या विकासाला हातभार लावला आहे.

सरकारी योजनेत अंतर्भूत होणारे घटक -

गावातील नागरीक म्हणजेच माणूस लक्षात घेता त्याच्या मूलभूत गरजा व आवश्यक गरजा भागविण्याचे धोरण सरकारने आणले आहे. यामध्ये गावच्या नागरीकांना रोजगार उपलब्ध व्हावा म्हणून महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना आहे व लघुउद्योगांना प्राधान्य देण्यासाठी गावातच रोजगार तयार व्हावा व गावचे उत्पादन, खर्च गावातच रहावा यासाठी सुवर्णजयंती ग्राम स्वरोजगार योजना आहे. तसेच रस्ते हा प्रगतीचा केंद्रबिंदू मानून प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना आहे. सर्व शिक्षण अभियान याद्वारे शैक्षणिक काम हाती घेतले आहे. गावातील उकिरडे व कचरा याचे व्यवस्थापन होण्यासाठी बायोगॅस योजना ही आखण्यात आली आहे. लोकांचा राहण्याचा प्रश्न मिटवण्यासाठी सरकारने ईंदिरा आवास योजना सुरू केल्याचे दिसते. अगदी पंचायतीच्या बळकटी कारणापासून महिला आरक्षणामुळे सक्षम पंचायत महिला शक्ति अभियान सरकारने देऊ केले आहे. मागासवयांसाठी अनेक योजना, अनुदान व निधी यांची तरतूद सरकारने केली आहे. स्वच्छतेपासून, पर्यावरण तीर्थक्षेत्र विकास, बचत गटासाठी, दिलेल्या वस्तूविक्री केंद्रापर्यंत सरकारने अनेक योजना आखल्या आहेत व काही ठिकाणी प्रत्यक्षात अंमलबजावणी देखील झाली आहे. संगणकद्वारे E-गव्हर्नमेंट पंचायत स्थापन झाली आहे. वेगवेगळ्या पुरस्काराद्वारे, स्पर्धाद्वारे सरकार लोकांपर्यंत या योजना पोहोचवण्याचा प्रयत्न करते आहे. परंतु अडचणी कोठे येतात याचा अभ्यास होणेदेखील गरजेचे आहे.

सरकारच्या योजनांची सद्यस्थिती -

सरकारने गावातील व्यक्तीच्या गरजा लक्षात घेवून अनेक योजना राबविल्या आहेत. पण त्यांची सद्य स्थिती पहाता या योजनांना काही प्रमाणात यश आले आहे. परंतु या योजना राबविण्यात अनेक प्रकारचे अडथळे व अडचणी येत आहेत त्या खालीलप्रमाणे इ

१. सरकारी कर्मचा-यांची उदासिनता -

गव्हर्नमेंटमध्येतील महत्त्वाचा सरकारी अधिकारी म्हणजे ग्रामसेवक, तलाठी व तत्सम अधिकारी होय. या अधिका-यांमध्ये सरकारच्या कामाची उदासिनता असल्याने योजनेची माहिती किंवा पुर्तता, त्यांच्याकडून केली जात नाही. आळशी प्रवृत्ती बळावल्याने याचा परिणाम त्यांच्या कार्यक्षमतेवर ही सहज दिसतो.

२. भ्रष्टाचारी वृत्ती -

सरकारच्या या योजनेच्या मार्गातील सर्वात मोठा अडथळा म्हणजे राबवणा-या अधिका-याची भ्रष्टाचाराची वृत्ती होय. विनाकारण जनतेस त्रास देणे, लाच देण्यासाठीची परिस्थिती निर्माण करणे. यामुळे या योजनांचा लाभ ब-याच लोकांना मिळत नाही.

३. तत्सम योजना कागदोपत्री पूर्ण करण्याची वृत्ती -

सरकारी व्यवस्थापनात प्रामुख्याने अशी वृत्ती जाणवत असते. यामुळे सरकारी एखादी योजना फक्त कागदोपत्रीच पूर्ण होते. परंतु प्रत्यक्ष स्थिती मात्र वेगळेच सांगत असते.

४. लोकांचे अज्ञान व त्यांची अनाभिज्ञता -

ब-याचवेळा गावातील लोकांमध्ये शिक्षणाचा अभाव असल्याने अज्ञानी वृत्ती वाढत आहे. यामुळे शासकीय योजनांची पुरेशी माहिती त्यांना मिळत नाही. किंवा ते जाणून घेण्याचा ते देखील प्रयत्न करीत नाहीत. गावच्या योजनांच्या व अनुदानांच्या माहितीच्या बाबतीत ते अनाभिज्ञच रहातात.

५. लोकांमधील प्रलोभनास बळी पडण्याची वृत्ती -

दिवसेंदिवस गावच्या लोकांमध्ये निवडणूकीच्या काळातील अनेक प्रलोभनास बळी पाडण्याची वृत्ती वाढत आहे आणि यामुळे लोक प्रतिनिधीस कोणताही जाब विचारायचा नाही अशी वृत्ती वाढत आहे. या सर्वांमध्ये लोकप्रतिनिधी पुरेशी माहिती न घेता जनतेच्या हिताचा विचार अत्यंत कमी प्रमाणात करतात.

६. लोक प्रतिनिधीची मानसिकता -

□वच्या योजनेच्या किंवा अनुदानाच्या संदर्भात ब-याच वेळा लोकप्रतिनिधी व शासकीय अधिकारी आपले लागेबंध ठेवतात व या योजनेतून खोटी माहिती कागदोपत्री भरून आलेला मोबदला सर्व वाटून घेतात. याशिवाय ठराविक योजना लाभार्थींना देण्यासाठी आपला नातेवाईक, जवळची व्यक्ति किंवा अयोग्य मार्गाने पैसा देणा-या व्यक्तींचीच ते लाभार्थी म्हणून निवड करतात. उदा. सध्या ब-याच गावातील दारिद्र्य रेषेखालील यादी चुकीची आहे. खरे लाभार्थी यापासून दुर आहेत.

७. लो□प्रतिनिधीची पात्रता -

ब-याच वेळा गावामधील लोक प्रतिनिधी प्रलोभने दाखवून निवडून आलेला असतो. यामुळे कधी कधी त्याला शिक्षणाचा अभाव असतो. दडपशाही, जबरदस्ती विविध प्रलोभने दाखवून तो लोकप्रतिनिधी झालेला असतो. पंचायती राज मधील स्वतःच्या कर्तव्याची, कामाची जाणिव किंवा माहिती त्यास नसते त्याचा राजकारणातील प्रवेश हा प्रतिष्ठेसाठी होत आहे. यामुळे जनतेचा विचार हा घटकच दुय्यम राहतो.

८. राजकारणी लोकांची अरेरावी -

□धी कधी राजकारणी लोक ब-याच गुन्हेगारीला पाठीशी घालतांना दिसतात. योग्य विचारांच्या व्यक्तीला अनेक मार्गांनी अडथळे निर्माण करून किंवा दहशत निर्माण करून ते विचार नाहीसे करण्याकडे त्यांचा कल असतो. त्यामुळे चांगल्या वृत्तीच्या लोकांना पोषक वातावरण मिळत नाही.

९. चांगल्या विचारांच्या लोकांची राजकारणात येण्याविषयीची उदासिनता -

प्रशासन व्यवस्थेमध्ये ग्रामोन्नतीच्या विचारांसाठी काही योग्य व्यक्ती सद्य स्थितीत राजकारणापासून अलिप्त रहात आहेत. यामुळे शहरात तसेच गावातही सामान्य लोकांमध्ये उदासिनता आल्याचे चित्र दिसत आहे.

१०. महिला आरक्षणाचा गैरवापर -

स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील महिला आरक्षणाचा फायदा देखील अगदी वे□ळ्या पद्धतीने घेतला जातो. एक तर ती त्या पदास सक्षम नसलेली महिला असेल तिला प्राधान्य दिले जाते कारण नंतर तिने फक्त शांत रहायचे व तिच्या नावावर तेथील घरातील पुरुषांनी किंवा तत्सम नातेवाईकांनी गैर फायदा घेण्याचे धोरण दिसत आहे.

साधार□पणे शासनाने, सरकारने ग्राम या संस्थेविषयी अनेक अनुदानांचा, योजनांचा अवलंब केला तरी अनेक अडथळ्यामुळे आजची खेडी ही ख-या अर्थाने विकसनशील आहेत का? हा प्रश्न पडतो आहे. २०२० साली भारत महासत्ताक होण्याच्या दिशेने पावले टाकीत आहे. त्यादृष्टीकोनातून अनेक बदल झाले पाहिजे व भारतातील सर्वच खेड्यांमध्ये जरी आशादायी चित्र नसले तरी बहुतांशी खेडी भारत महासत्ता होण्याच्या दृष्टीने प्रगतीपथावर आहे. २०२० सालच्या भारताच्या खेड्यातील अपेक्षित बदल होण्यासाठी काही आवश्यक बाबीत बदल होणे गरजेचे आहे किंबहुना काही खेड्यात हे बदल होत आहे.

व्हिजन ट्वेन्टी ट्वेन्टी (२०२०) व आवश्यक बदल -

सर□ारने आखलेल्या योजना व त्याच्या अंमलबजावणीच्या यंत्रणेचा विचार करता जर त्यात काही बदल झाले तर भारतात ये□ारे २०२० हे साल अत्यंत उत्कर्ष जनक असेल. कारण आज जे चित्र भारताचे विभाजन जे दोन गटात पहावयास मिळत आहे. India आणि भारत हे चित्र २०२० मध्ये दिसणार नाही. कारण दोन्ही ठिकाणच्या नागरीकांना समान संधी, फायदे उपलब्ध होतील व त्यावेळी ख-या अर्थाने भारत महासत्ताक होईल. भारतातील मूठभर लोक विकसित होऊन संपूर्ण भारताचे महासत्ता होणे फार कठीण आहे या प्रवाहात सर्वांचा समावेश होणे आवश्यक आहे.

यासाठी □ालील बदल होणे आवश्यक असून काही ठि□ाणी हे बदल होत असल्याचे चित्र आहे पण ते पुरेसे नाही.

१. शासकीय धोरणे किंवा योजना राबवण्याची सरकारी कर्मचा-यांची तयारी -

यामध्ये शासनाने नियुक्त केलेले अधिकारी वर्ग आहे. यांच्यामध्ये कष्ट, काम करण्याची तयारी असणे गरजेचे आहे. यासाठी नियमानुसार ग्रामसेवकाने गावातच राहिले पाहीजे म्हणजे त्याला गावातील अडीअडचणी लक्षात येतील हा उदात्त हेतू या नियमामध्ये असला तरी प्रत्यक्षात ग्रामसेवक गावात न राहता तालुक्याच्या ठिकाणी रहातो व जाऊन-येवून आपले काम करतो. जर अधिका-यांनी गावात राहिले तर येणा-या अडचणींची झळ त्यांच्यापर्यंत पोहोचेल व अपेक्षित बदल करण्यास तो प्रवृत्त होईल यासाठी नियम कडक अवलंबणे गरजेचे आहे. व यासाठी तशी जागृती लोकांमध्ये होणे गरजेचे आहे तरच हा बदल होईल.

२. राष्ट्रवादी भावना निर्माण होण्याची गरज आहे -

परंतु गावच्या प्रत्येक माणसाने आपले काम जर प्रामाणिकपणे केले तरी राष्ट्राला फार मोठी मदत होईल. परंतु आपल्या भारतीय लोकांमध्ये सार्वजनिक काम करण्याची वृत्ती आढळत नाही. ग्रामपंचायत नसतानाही लोकांनी मनात आणले तरी सर्व सोयी, सुविधा ते करू शकतात. पण आपणच त्याकडे दुर्लक्ष केल्याने, कानाडोळा केल्याने सरकारला व जनतेच्या पैशातूनच (सक्तीने वसूल करून) गावच्या सुधारणेस लावावा लागतो. आपल्या गावाविषयी, त्याच्या विकासाविषयी परिणामी आपल्या राष्ट्राविषयीची राष्ट्रवादी भावना, आपलेपणाची भावना त्यामध्ये निर्माण होणे गरजेचे आहे.

३. लोकजागृती -

गावाच्या सर्वांगिन विकासासाठी लोकजागृती आवश्यक आहे. आज कितीतरी गावामध्ये कोरम अभावी ग्रामसभा होत नाहीत. नंतर त्या फक्त कागदोपत्रीच रंगवल्या जातात. ग्रामसभेच्या अधिकाराबद्दलची जाणिव अद्यापही जनतेला नाही. गावातील ठराविक लोक प्रतिष्ठेसाठी सार्वजनिक कामात भाग घेतात जर सर्वसामान्य जनतेत ग्रामसभा आपली आहे. आपल्या संबंधित बाब आहे हा विचार होत नाही. तो पर्यंत कितीही योजना असली तरी लोकांपर्यंत ती जात नाही. ती जागृती झाल्यास ग्राम ही संस्था अधिक सक्षम व पारदर्शक होईल.

४. मूल्यांची रूजवणूक -

सहकारिता, सद्भावना, सद्गुण, सत्प्रेम अशा मूल्यांच्या रूजवणूकीच्या अभावी गावातील व्यक्तीचे वर्तन व विचार सहकार्याच्या वृत्तीचे नाहीत. जर अशा मूल्यांची रूजवणूक प्रत्येक व्यक्तिसमूहामध्ये झाली तर २०२० मधील गाव महासत्ताक होण्याच्या दृष्टीने पुरक असेल.

५. ग्रामस्थ दिन किंवा ग्रामसभेची जाणिव -

शासनाने ग्रामस्थ दिनाची अद्यावत व प्रभावी संकल्पना सुरू केली आहे. यामध्ये गावच्या संबंधित सर्व अधिका-यांची व महिन्याच्या पहिल्या बुधवारी एकत्र येत होते. उदा. आरोग्य अधिकारी, कृषीसहाय्यक, वगैरे एकत्र येऊन आपल्या अडचणी ग्रामस्थांना व ग्रामस्थांकडून अपेक्षित काम यांची चर्चा करीत होते. परंतु आता तो ग्रामस्थ दिन फक्त कागदोपत्री आहे. जोपर्यंत या दिनाविषयी व ग्रामसभेच्या अधिकारांची जाणिव निर्माण होणार नाही तोपर्यंत भारतातील खेडेगाव हे फक्त कागदोपत्रीच विकसित झालेले दिसेल.

६. भ्रष्टाचार विरहीत कार्यप्रणाली -

ग्रामपंचायतीस येणा-या सर्व सुविधांचा लाभ हा हितसंबंधावर अवलंबून असतो. हा कारभार जर भ्रष्टाचार मुक्त झाला तर ख-या अर्थाने गरजू लाभार्थी यापासून दुर रहाणार नाही व गावास नवी दिशा मिळेल.

७. लोकप्रतिनिधीची निवड -

स्थानिक स्वराज्य संस्थेत जर योग्य लोक प्रतिनिधीची निवड झाली की जी कोणत्याही प्रलोभनास बळी न पडता कामाची आसला-या व्यक्तीची असेल अशा वेळी सर्व ग्राम प्रशासन देखील उत्तम होईल. याशिवाय सुशिक्षित, कळकळीच्या विचारांच्या लोकांची गरज ग्राम विकासाला आवश्यक आहे.

८. लोकप्रतिनिधींचे निकष -

लोकप्रतिनिधी निवडू देतांना जनतेने काणता मापदंड लावायचा याचे योग्य निकष ठरवले पाहिजेत. लोक प्रतिनिधींची जात, धर्म, उच्च, निच, गरीब, श्रीमंत हा भेदभाव न करता योग्य प्रतिनिधींची निवड झाली तर ग्राम प्रशासन आणखी सुधारेल. तसेच तरूण वर्गाने राजकारणापासून उदासिन राहू -ये.

९. महिलांमधील जागृती -

स्थानिक स्वराज्य संस्थेतील अत्यंत महत्त्वाचा व गावातील मूलभूत गरजांशी संबंधित घटक म्हणजे महिला होय. रोजच्या जीवनात तिला भेडसावणा-या प्रश्नामध्येच गावचा विकास, विस्तार अवलंबून आहे. परंतु महिला ग्रामसभा बंधनकारक असूनही महिला सक्रियसहभाग घेत नाही तो सहभाग सक्रिय झाला पाहिजे. महिला ग्रामसभेची जाणिव त्यांच्यामध्ये आली पाहिजे व सध्या आरक्षणामुळे प्राप्त झालेल्या कामाचे स्वरूप हक्क, कर्तव्य, जबाबदा-या, धैर्य, त्यांच्यामध्ये येत आहे. पण मोजक्या स्त्रियांमध्ये न येता ते सर्व महिलांना येईल यासाठी पोषक व मोकळे वातावरण त्यांना मिळाले पाहिजे. जर हे वातावरण मिळाले तर ग्रामविकासाच्या मूलभूत प्रश्नांपासून विचार अधिक सखोल होईल व परिवर्तन होईल.

१०. NGO व सामाजिक कार्य करणा-या संस्थांचा पुढाकार -

NGO व सामाजिक कार्य करणा-या अनेक संस्था त्यांचे कार्य ग्रामिण भागातील सामान्य घटकांपर्यंत गेले पाहिजे. जागृती संदर्भात ही मदत भारतीय ग्राम विकास गगनाला भेडून देईल.

११. धर्म निरपेक्ष वातावरण -

संपूर्ण प्रशासनात, समाजात धर्म निरपेक्ष वातावरण असले पाहिजे यासाठी धर्मनिरपेक्ष वृत्ती व विचार होणे गरजेचे आहे. कारण माणूस धर्माच्या बाबतीत संवेदनशील असतो. यामुळे धार्मिक तंटे होणार नाहीत. ख-या अध्यात्मिकतेवर भर देवून मन परिवर्तन व्हावे.

१२. अनिष्ट चालीरिती रूढी परंपरांना मूठमाती -

समाजातील अंधश्रद्धा, अनिष्ट चालीरिती रूढी परंपरांमुळे भारतीय समाज अधोगतीकडे आहे. त्यास प्रगतीकडे जायचे असेल तर या अनिष्ट चालीरितींना मूठमाती देण्याचे ठरवले पाहिजे.

१३. व्यसनाधिनता -

भारतीय समाजव्यवस्थेत अनेक कुटुंब या व्यसनाधिनतेने उध्वस्त झालेली दिसतात. यामुळे सर्वांनीच व्यसनाधिनतेवर ठोस उपाय व पर्याय निवडला पाहिजे व कुटुंबातील स्थैर्य राखले पाहिजे. तरच गाव आदर्श होईल. परिणामी भारतीय खेड्यांचा सर्वांगीन विकास होईल.

अंमलबजावणी करणारी यंत्रणा -

सामुदायिक जबाबदारीचा अभाव असल्याने शासनाने दिलेल्या सर्व योजनांच्या अनुदानांचा योग्य निचरा होण्यासाठीची यंत्रणा सक्षम, कडक होणे गरजेचे आहे. कारण दोष फक्त अंमलबजावणीवेळीच दिसतो. ही यंत्रणा कडक झाल्यास, ताठर झाल्यास अपेक्षित परिवर्तन होऊन २०२० साली भारत ख-या अर्थाने सक्षम विकसित होईल व नव्या आव्हानांना तोंड देण्यास सज्ज होईल.

प्रीषवारा -

भारतातील गावांचा सर्वांगीण विकास या दृष्टीने विचार करता भारतात २०२० सालचे भारतीय ग्राम किंवा खेडे कसे असेल याविषयी शोध घेतल्यास स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा अतूट संबंध दिसतो आहे. सद्य स्थितीत शासनाने विविध मूलभूत व आवश्यक गोष्टींचा विचार करून काही योजना, अनुदाने दिली आहे. परंतु अनेक कारणांमुळे ही यंत्रणा व तिच्या अंमलबजावणीत अनेक घट, वृत्ती, स्वभाव यांचे अडथळे आहेत. जर आपणाला भारत महासत्ताक होण्याच्या दृष्टीने पहायचे असल्यास या मूलगामी खेड्यांना ठेवून

चालणार नाही. त्यांच्यात अपेक्षित योग्य तो बदल करणे आवश्यक आहे. तरच २०२० साली ग्रामोन्नतीचे विशेष चित्र आपणास पहावयास मिळेल. अन्यथा आपला भारत २०२० साली फक्त कागदोपत्री विकसीत होईल व प्रत्यक्षात स्थिती मात्र जैसे थे रहाण्याची शक्यता आहे.

संदर्भसूची -

१. प्राचीन भारत का इतिहास तथा संस्कृती, के. सी. श्रीवास्तव युनायटेड बुक डेपो: इलाहाबाद २००९, पा नं. ९०
२. पंचायतराज: मनोज अवाळे, अनुबंध प्रकाशन प्रथम आवृत्ती २००० पान नं. १३
३. लोकराज्य : ग्रामोन्नती विशेष, प्रमोद नलावडे : माहिती व जनसंपर्क महासंचानालय महाराष्ट्र शासन.